

УДК [327.8 + 327.82 + 341.01](3)

ПРОБЛЕМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Олександр Горбач

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Висвітлено зовнішню політику рабовласницьких держав стародавнього Сходу, яка ґрунтувалася на доктрині зовнішньополітичного деспотизму. Доктрина ця найбільш повно втілювалась царями Ассирії. Зовнішньополітична теорія та практика старогрецьких полісів дає підстави сформулювати доктрину зовнішньополітичних домовленостей, яка пізніше знайшла свій розвиток у Римській республіці. Римська імперська зовнішньополітична доктрина логічно завершує розвиток стародавньої теорії та практики людства в галузі міжнародних політичних відносин.

Ключові слова: зовнішня політика, розвиток стародавньої теорії, міжнародні політичні відносини.

Складність вивчення зовнішньої політики полягає в тому, що об'єкт політологічного аналізу постійно змінюється та ускладнюється. Зовнішня політика як реальність існує та розвивається незалежно від того вивчає її хтось чи ні. Далі, якщо історія вивчає історію політичних явищ їх послідовність в часі і т.д. то політологія вивчає те, як складались в історії ті чи інші політичні уявлення, теорії у даному випадку як формувались зовнішньополітичні доктрини, концепції, принципи. З цієї точки зору актуалізується питання: коли і в яких умовах виникає зовнішня політика як явище суспільно-політичного життя? Чи можна, наприклад, говорити про наявність зовнішньої політики держав Стародавнього світу? Якщо так, то в чому полягає зміст цієї політики і як можна визначити її теоретичний характер?

Загальноприйнято вважати, і справедливо, що зовнішня політика виникає разом з виникненням та формуванням перших в історії людської цивілізації держав, які так чи інакше вступали у певні відносини (мирні чи військові) між собою, а значить проводили у цих стосунках якусь визначену чи ні політику.

Історія свідчить, що вже в країнах стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Ассирії та ін. сформувались держави деспотичного характеру, які проводили відповідну внутрішню та зовнішню політику.

У II тисячолітті до н.е. єгипетські фараони вже вели досить активну зовнішню політику, з цією метою при своїх дворах вони тримали спеціальні загони службовців, яких посиляли гінцями в інші країни для з'ясування стосунків Єгипту з сусідніми державами.

На той час міждержавні стосунки ще не були врегульовані жодними міжнародно-правовими законами. Зовнішня політика держав велась або з метою дійсного пошуку міждержавних стосунків з метою утворення союзів проти третіх держав, або з метою шпигунського вивідування дійсної військової могутності сусідів, їх найближчих планів та намірів. Праця дипломата-гінця була вкрай небезпечною та виснажливою. У староегипетському літературному творі "Повчання Ахтоя" зазначено: "Коли гонець виходить в чужу країну, він заповідає своє майно ... із-за страху перед левачами й азіатами. Тільки-но він повернувся у Єгипет, заледве досяг він саду, заледве досяг він дому свого увечері, як знову йому треба йти..."[1, с.11].

Сотнями й тисячами років у важкій міждержавній боротьбі, війнах і мирних домовленостях формувалася стратегія і тактика зовнішньої політики, вироблявся основний її засіб – дипломатія.

У середині II тисячоліття до н.е. Єгипет став наймогутнішою державою стародавнього Сходу. Єгипетські фараони були володарями величезної території, що складалася із залежних або напівзалежних від Єгипту царств. Щоб утримати під неподільною владою ці території, а до того ж вберегтися від спокуси нападів сусідніх держав, потрібно було проводити досить виважену зовнішню політику. Невипадково саме в цей час фараони XVIII династії утворили особливу державну канцелярію зовнішніх справ, яка вела міждержавну переписку із сусідніми царями, налагоджувала дипломатичні стосунки з Вавилоном, Мітанією, хетами та ін., розглядала прохання, скарги, доноси, наклепи. На цей час припадає перша початкова розробка єгипетською державною канцелярією зовнішніх справ таких документів міжнародної політики як міждержавні договори, дипломатичні листи, міждержавні зобов'язання, послання і ін., які збереглися у всесвітновідомому ель-амарнському архіві.

Зовнішня політика Єгипту полягала у забезпеченні внутрішньої і зовнішньої безпеки держави, у використанні міждержавних стосунків для захисту влади фараонів.

Мабуть чи не найбільш цікавою є асирійська зовнішньополітична доктрина. Ця доктрина була характерна для переважної більшості держав стародавнього Сходу, а також стародавніх Індії та Китаю.

Ассирія була типовою деспотією стародавнього Сходу, яка у своїй внутрішній та зовнішній політиці найбільш повно втілила у життя доктрину, властиву більшою чи меншою мірою всім стародавнім східним деспотіям. Розпочавши свою історію з невеличкого князівства на середній течії річки

Тигр у XV ст. до н.е. Ассирія внаслідок агресивної зовнішньої політики вже у VIII-VII ст. до н.е. стала наймогутнішим царством стародавнього Сходу.

Рушійною силою ассирійської зовнішньої політики було прагнення до заволодіння плодючими оазисами сусідніх держав, до захоплення покладів залізної руди та міді, що лежали на схід за межами Ассирії, до встановлення панівного контролю над важливими торговельними шляхами, які зв'язували Середземномор'я з Індією та Китаєм.

Географічне становище Ассирії, її експансіоністська зовнішня політика призводили до постійних конфліктів із сусідніми державами, до затяжних і кровопролитних війн з ними. Проти Ассирії постійно утворювалися коаліції сусідніх держав, які намагалися протидіяти завойовницьким планам ассирійців, вгамовувати їх агресивність. Не випадково ассирійців прозвали "залізними людьми". Все це змушувало ассирійських царів вдаватися до винахідливості не тільки стосовно військового озброєння, але й у галузі зовнішньої політики. З метою реалізації зовнішньополітичних цілей вони використовували такі засоби, як-от: підкуп, шпигунство, компрометація лідерів сусідніх держав, пряме втручання у внутрішні справи інших країн, організація вбивств найбільш небезпечних політичних суперників тощо. Наведемо лише один характерний приклад із зовнішньополітичної практики ассирійського царя Ашурбаніпала (668-626 рр. до н.е.). З метою компрометації вавилонського царя Шамаш-Шумукіна Ашурбаніпал використав внутріполітичне становище у вавилонян. Ассирійський цар надіслав лист жителям міст Вавилону й Ніппура (основним містам Вавилонського царства), у якому звинуватив їхнього царя у здирстві, брехні та обмані, пообіцяв жителям цих міст легкі податки та різні свободи. Наслідком такого звернення був перехід названих міст під владу Ашурбаніпала [1, с.21]. Після цього Вавилонське царство стало легкою здобиччю ассирійського деспота. Ашурбаніпал у зовнішньополітичних заходах застосовував жорстокі покарання, залякування населення, вимагав покірного підкорення своїй владі. Звичайною практикою ассирійських деспотів, в тому числі і Ашурбаніпала, було поголовне вирізування переможеного населення, повне знищення сіл та міст, витоптування полів, вирубування виноградників та садів. Основною метою хижацьких війн, які вела Ассирія був грабунок. Така зовнішня політика ассирійського деспота принесла свої плоди. Ассирія за його царювання стала однією з найбагатших країн стародавнього Сходу. Величчю царських палат, пишнотою міст Ассирія перевершувала всі тодішні держави Сходу [2, с.539]. Ассирійський деспот вимагав, щоб його величали царем Всесвіту. Він роз'їжджав вулицями столиці колісницею, у яку були запряжені чотири ув'язнені царі сусідніх держав, інші ж полонені сиділи у клітках обабіч вулиць [1, с.26].

Агресивна зовнішньополітична практика асирійських царів мала й іншу сторону: постійно натикалась на запеклий опір сусідніх держав, які всіма силами старалися не потрапити в капкан асирійських деспотів. Зразком стала держава Урарту, яку як не старалися асирійці, так і не змогли повністю завоювати. Зрештою, кількість ворожих коаліцій сусідніх держав зросла настільки, що вона не витримала їх наступу і досить швидко і назавжди впала.

Отже, у багатовіковій історії стародавнього Сходу разом з виникненням ранніх рабовласницьких держав формувалася їх внутрішня і зовнішня політика. Ці ранні держави, зміст життя яких визначала царська тиранія, широко застосовували у зовнішній політиці теорію та практику насильства та загарбництва. Найбільш рельєфно ця теорія і практика була реалізована царями-тиранами Ассирії. Саме асирійські деспоти довели зовнішню політику безпосереднього насильства та загарбництва до культу брутальної сили та аморальності завойовницької влади. Є всі підстави визначити таку зовнішньополітичну теорію та практику як доктрину зовнішньополітичного деспотизму. Характерною ознакою цієї доктрини є її визначеність самоправством, сваволею царя-деспота, необмеженого жодними правовими чи моральними нормами. Виникнення та реальне функціонування доктрини зовнішньополітичного деспотизму можливе в умовах відсутності міжнародно-правових норм, наявності такої форми державності як необмежена деспотія.

Стародавній світ знає й дещо іншу зовнішньополітичну теорію та практику, у якій поряд із силовим збройним тиском широко використовувалися й інші засоби реалізації зовнішньополітичних планів держав: укладення договорів, військово-політична розвідка, використання дипломатичних місій, формування принципів статусу імунітету дипломатичної служби і т.д. Це докорінно змінювало зміст та характер зовнішньої політики. Наприклад, зовнішня політика грецьких міст-держав (полісів) також визначалась прагненням розширювати територію, захоплювати рабів, збільшувати ринок збуту товарів, встановлювати гегемонію над іншими територіями, забезпечувати власну зовнішню безпеку шляхом колоніальної експансії. Однак, здійснення цих зовнішньополітичних планів велось через пошуки союзників та утворення військових угруповань, двох і багатосторонніх домовленостей проти інших держав, які вважалися з тих чи інших причин ворожими до даної держави.

Суттєвим відрізненням зовнішньої політики Стародавньої Греції від зовнішньополітичних загарбницьких концепцій стародавніх деспотій Сходу є пошуки таких принципів, які б вводили зовнішньополітичний процес у русло міжнародно-правових відносин. Вже в героїчну епоху, зазначає Г.Нікольсон, у греків існували певні міжнародні принципи, порушувати які вважалося не

тільки недопустимим, але й гріховним [3, с.36]. Лише той, хто не боїться “кари богів”, міг дозволити собі порушити дипломатичний імунітет посла, вдатися до отрути, як засобу досягнення зовнішньополітичних цілей тощо. Кожен, хто займався дипломатичною зовнішньополітичною діяльністю, повинен був знати правила прийому іноземних місій, дотримуватися етикету в інших державах. А вже в еллінський період греки володіли розвинутим апаратом міжнародних відносин. Інша справа, як діяв цей апарат і яка була його ефективність в умовах навкологрецького оточення, де панували тоталітарні або деспотичні режими. З цього приводу Г.Нікольсон приходить до висновку, що “коли демократичне суспільство має справу з деспотичною системою, воно завжди знаходиться у не вигідному становищі, оскільки рішення ніколи не можуть бути в достатній мірі таємними і швидкими” [3, с.41]. Дійсно, в старогрецькій рабовласницькій демократії зовнішня політика визначалась зборами громадян, які обирали посольські місії та формулювали їх дипломатичні задачі. Всяка зміна обставин, умов і т.д. ставила ці місії у неясне становище і вони змушені були відсилати гінців назад у поліс для отримання нових вказівок. Процес міжнародних домовленостей значно затягувався, суперники постійно міняли свої позиції або й просто використовували неповороткість грецької дипломатії для прямого свого зовнішньополітичного успіху. Зразком дипломатичної перемоги над греками була зовнішньополітична діяльність царя Пилипа Македонського. Рішучий та хитрий, повновладний господар варварів виявився спритнішим політиком, ніж дипломатичні заgonи грецьких міст-держав разом узяті. Поставивши за мету пробитися до моря, він вмілою дипломатичною грою зумів нейтралізувати Афінську державу та інші найбільш могутні грецькі поліси і зрештою заволодів усією Північною Грецією.

І все ж, аналізуючи зовнішньополітичну діяльність старогрецьких полісів, слід вказати на те, що ця діяльність була історичним кроком вперед у порівнянні до зовнішньополітичної теорії та практики східних деспотій. По-перше, у зовнішньополітичну стратегію і тактику старогрецьких міст-держав було внесено, хоч іноді чисто інтуїтивно, принцип недопустимості порушення домовленостей між державами. Правда, у самому дипломатичному процесі домовленостей, переговорів не визнавались ці принципи. Зокрема Платон у праці “Держава” зазначав, що “у ставленні до правителів інших держав дипломатія повинна застосовувати брехню... для користі своєї держави” [4, с.169]. По-друге, у житті старогрецьких полісів уперше в історії зовнішня політика стала відігравати важливу роль як громадсько-політична діяльність: вона активно обговорювалась на зборах громадян міст-держав, демократичним шляхом обиралися дипломатичні місії та визначалися їх завдання, обрані на цих зборах дипломатичні органи

змушені були періодично звітувати перед громадянами про проведену роботу тощо. Ця особливість зовнішньої політики полісів мала й свої від'ємні сторони, бо як уже зазначалось, посли та місії, які посилялись в інші країни для реалізації наказів рабовласницької демократії, сперечались між собою, а іноді і просто ворогували. Відомо, що Демосфен як учасник однієї з таких дипломатичних місій навіть спати не хотів зі своїми колегами під одним дахом. Зрозуміло, що дипломатична місія у такому розсвареному виді іноді досягла плачевних зовнішньополітичних цілей.

Звітування на зборах таких місій після їх повернення у свою державу нерідко закінчувалися трагічно. Звинувачені дипломати підлягали страті. По-третє, старогрецька зовнішньополітична стратегія і тактика внесла перший політичний вклад у розробку теоретичних основ зовнішньої політики. Старогрецький філософ Платон у праці "Держава" вказує на величезне значення дипломатичного мистецтва у проведенні успішної зовнішньополітичної діяльності держави. На запитання Сократа, чи може слабша у військовому відношенні держава виграти війну у сильної держави, Платон відповідає, що у прямому зіткненні з нею ні. А якщо ця держава знайде собі сильного союзника і домовиться з ним тоді інша справа. Але це залежить від рівня дипломатичного мистецтва держави [4, с.209-210]. Загалом, ідеальна держава, за Платоном, повинна володіти такою силою власної організації і такими засобами зовнішньополітичного впливу, які б були достатні для стримування та відбиття ворожого оточення. Однією з найважливіших функцій держави, на його думку, є боротьба з природою і ворожим оточенням інших народів-варварів (варварами греки вважали всіх не греків). Державу з такими функціями можуть збудувати лише греки, наділені розумом, бо варвари не здатні мислити, вони знають лише примус і до них потрібно застосовувати жорстокість.

Інший видатний старогрецький мислитель Аристотель у праці "Політика" сформулював нову зовнішньополітичну доктрину, яка має не агресивно-загарбницький, а оборонний зміст: військова справа повинна бути налагоджена не для поневолення інших держав, а для того, щоб самим не потрапити в рабство. Вихідною світоглядно-теоретичною засадою оборонної зовнішньополітичної доктрини Аристотеля є його теза: ідея всякої війни – протилежна ідеї права. Можна твердити, що Аристотель заклав початок введення у міждержавні стосунки правових основ, необхідності розробки принципів міжнародного права.

Зовнішньополітична діяльність стародавньої Греції мала величезний вплив на подальший розвиток теорії та практики в галузі міжнародних відносин держав Європи і в першу чергу Римської республіки, а потім імперії. Римська республіка певною мірою запозичила зовнішньополітичну теорію та практику греків, зокрема її державну внутрішню організацію

зовнішньої політики. З часів ранньої республіки і фактично до пізньої імперії Римська держава була своєрідною федерацією політично незалежних одиниць таких як провінції, муніципалії, союзи, корпорації. З точки зору державного права Риму всі ці політичні одиниці наділялися по суті державними правами, були своєрідними державами у величезній світовій імперії. Ці політичні одиниці мали свої посольства, яких вони посиляли з певними політичними завданнями в центр, або до сусідів і навіть до тих, що не входили в територію Римської держави, заключали з ними договори, тобто діяли як самостійні юридичні сторони в міждержавних стосунках. Саме на політичних правах провінцій, муніципалій та інших політичних одиниць ґрунтувалося відоме римське “право народів”. Внутрішня політика Риму, в основі якої лежало “право народів”, мала безпосередній вплив на її зовнішню політику. Дипломатичні зв'язки центру з провінціями, а провінцій між собою та з усім тодішнім світом становили собою складну розгалужену систему міжнародних політичних відносин.

Центральна (основна) зовнішня політика Риму перебувала в руках спочатку Сенату, а потім за імперії в руках імператора. Першим з римських імператорів, хто розгорнув активну зовнішню політику і досяг у цій справі значних успіхів, був Гай Юлій Цезар. На початку другої половини 1 ст. до н.е. перед Римом гостро постало питання підкорення Галлії, яка знаходилась на перехідному етапі від первіснообщинного ладу до рабовласництва, у зв'язку з чим загострилася ворожнеча між племенами та поглибилися соціальні конфлікти. Цезар замість безпосереднього військового загарбання цих земель, а це були території сучасної Франції, Люксембургу, Бельгії, частково Нідерландів і Швейцарії, вдався до дипломатичних хитрощів. Вдаючи з себе “захисника загальногалльських інтересів”, він спочатку добився того, що був обраний лідером дипломатичного конгресу представників усіх галльських племен, а потім уміло маніпулюючи боротьбою за владу місцевих вождів, розділяючи своїх ворогів та об'єднуючи своїх прихильників, без особливих зусиль розбив окремі ополчення галльських племен і підкорив усю Галлію.

Зовнішньополітичний успіх Цезаря мав значний вплив на орієнтацію римської правлячої еліти. Популярними стали ідеї зосередження зовнішньої політики і дипломатії в руках імператора, а не Сенату. Зрештою так і сталось. Після вбивства Цезаря у 44 р. до н.е. низки громадянських воєн влада перейшла до прийомного сина Цезаря (Октавіана) Августа. Із царювання Августа й почалась історія Римської імперії.

Август докорінно перебудував загальнодержавну основу зовнішньої політики Риму: Сенат з основного керівного органу зовнішньої політики перетворився в дорадчу раду при імператорі, посли не обиралися, а призначалися імператором, головним штабом, що відав зовнішньополітич-

ними та дипломатичними справами, стала імператорська канцелярія. Дипломатична та зовнішньополітична діяльність держави ставала все менш публічною, а згодом отримала закритий характер.

Характерною рисою зовнішньополітичної стратегії і тактики Августа було надавання переваги дипломатії над безпосередніми військовими діями. Пам'ятаючи, що не завжди військові експансіоністські походи римських полководців приводили до підкорення нових територій (наприклад, Парфії, Вірменії та ін.). Август вважав за краще досягти тих же успіхів продуманою обережною та зваженою зовнішньою політикою. Перш ніж починати війну, вважав Август, потрібно продумувати вигоди та втрати від неї, бо той, хто бездумно починає вести війну подібний до рибоака, який ловить рибу золотим гачком [1, с.80]. Замість завоювання нових територій шляхом війни та військової сили Август запропонував концепцію “утворення залежних царств” [2, с.361]. Розгорнута зовнішньополітична лінія Риму на утворення залежних від імперії царств, князівств, племенних союзів і т.д. давала значно більші плоди, ніж агресивні військові загарбницькі завоювання. Тим більше, що утримувати під своєю владою завойовані території було щоразу важче. Інша справа, коли дипломатичними методами, використовуючи принцип “поділяй і пануй”, вдавалося встановлювати фактичний контроль над сусідніми з Римською імперією землями під виглядом допомоги та наведення порядку. Вся історія подальших стратегічних і тактичних зовнішньополітичних дій Риму підтвердила правильність розробленої Августом лінії. Рим постійно шукав конфліктів у сусідніх державах, а якщо їх не було, то шляхом вмілої дипломатії штучно їх створював, роздмухував, а потім пропонував свій протекторат, свою фактичну владу в цих державах. Не всі послідовники Августа дотримувалися його принципів зовнішньої політики, іноді вдавалися до активних військових дій, які нерідко виявлялися звичайними військовими авантюрами. І все ж розроблена Августом зовнішньополітична лінія на припинення прямих військово-насильницьких завоювань нових територій і перехід до тактики встановлення політичного панування над ними дипломатичними шляхами дала свої результати. Римська імперія, що проводила активну дипломатичну зовнішню політику, проіснувала ще майже п'ять століть.

Головний зміст зовнішньої політики Риму не залежно від зміни тактики та форм її проведення не мінявся – це була політика зовнішньополітичних завоювань та підкорення народів, яку Г.Нікольсон назвав “римською доктриною імперіалізму” [3, с.46]. Ця доктрина ґрунтувалася на переконанні римлян у тому, що їм від бога дане право підкорювати інші країни, придушувати будь-яку опозицію владі Риму і милувати лише тих, хто визнав їх панування, тобто це була типова політика, яка базувалася на імперській психології жителів метрополії відносно як

власних провінцій, так і народів сусідніх територій. На думку Г.Нікольсона, саме таке зверхнє ставлення римлян до інших народів “завадило їм виробити і передати нащадкам більш або менш прийнятне зведення дипломатичних правил” [3, с.46], яке б претендувало на встановлення рівності держав.

Все ж римське право, у тому числі і міжнародне, стало кроком вперед у порівнянні з минулою історією стародавніх цивілізацій, коли можливість такого права взагалі не усвідомлювалася.

-
1. История дипломатии. М., 1959. Т.1.
 2. Всемирная история. В 10-ти томах. М., 1956. Т.2.
 3. *Никольсон Г.* Дипломатическое искусство: Четыре лекции по истории дипломатии. М., 1962.
 4. *Платон.* Государство. Соч. В.3-х т. М., 1962. Т.3. Ч.1.
 5. *Ковалев А.* Азбука дипломатии. М., 1988.
 6. *Левин Д.* Дипломатия. М., 1962.

PROBLEMS OF FOREIGN POLICY IN THE COUNTRIES OF ANCIENT TIMES

Alexander Gorbach

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska St., 1
79000 Lviv Ukraine filos@franko.lviv.ua*

The external politics of the slave-owning states of the Ancient East was based on the doctrine of the foreign policy despotism. This doctrine was realized by Assyrian Kings most completely. The external political theory and practice, has found later development in the Roman Republic. The Roman imperial foreign political doctrine logically finishes the development of the ancient theory and practice of mankind in the field of the international political relations.

Key words: foreign policy, development of the ancient theory, international political relations.

Стаття надійшла до редколегії 12.1999

Прийнята до друку 10.2001